

Impulsen voor een theologie van verzoening en reparatie

Twee kopjes van Afrikanen 'sieren' de gevel van de Herengracht 514 in Amsterdam. Ze verwijzen naar activiteiten van de achttiende-eeuwse eigenaren van het pand, die onder meer de kolonie Berbice in het huidige Guyana bezaten (Hondius 2018, 93). Ruim tweehonderd jaar later studeerde ik op deze plek theologie. De relatie van het gebouw met de geschiedenis van slavernij was aanleiding voor colleges over theologie, kerk, racisme en kolonialisme, onder andere gegeven door zwarte theologen uit Zuid-Afrika, wiens leven werd bepaald door de strijd tegen de apartheid in hun land.

De geschiedenis van slavernij en racisme, onlosmakelijk met elkaar verbonden, is wereldwijd een veelbesproken thema, op zijn laatst sinds de publicatie in 1952 van Frantz Fanon's *Peau noire, masques blancs* ('Zwarte huid, witte maskers'). Nieuw is het onderwerp dus bepaald niet. Toch is er sinds de opkomst van de Black Lives Matter-beweging in westerse samenlevingen een opleving van de aandacht voor slavernij en racisme. Helaas zijn theologische stemmen over dit thema in Nederland schaars. Toch zou juist de praktische theologie door aandacht voor geleefde theologie en door middel van kritische reflectie op hedendaagse praktijken in kerk en samenleving een bijdrage kunnen leveren aan de theologische en kerkelijke verwerking van het slavernijverleden, dat immers met de Bijbel in de hand werd gerechtvaardigd. De pijnlijke vraag hoe het mogelijk is zwart te zijn en chris-

ten, is ontstaan vanwege dit verleden van de theologie. Andere vragen die om doordenking vragen: welke historische en/of hedendaagse kerkelijke structuren bevorderen de scheiding tussen witte en zwarte christenen? Hoe draagt onze manier van theologie bedrijven bij aan het in standhouden van een wit theologisch perspectief? Hoe kan het anders?

Aanleidingen

Er zijn twee concrete aanleidingen om juist nu een themanummer van *Handelingen* over racisme en de omgang met het slavernijverleden te publiceren. De eerste is door Theo van der Zee in zijn 'Aan de lezer' al genoemd: deze zomer wordt op 1 juli herdacht dat het 160 jaar geleden is dat de slavernij in de West werd afgeschaft. Een vreemd getal? Niet als men bedenkt dat de voormalig tot slaaf gemaakten na de afschaffing in 1863 in Suriname nog tien

jaar verplicht onder zogenoemde 'staatstoezicht' moesten werken. De feitelijke afschaffing is dus dit jaar precies 150 jaar geleden.

De tweede aanleiding is de start van het onderzoeksproject 'Church and Slavery in the Dutch Empire: History, Theology and Heritage' op 1 januari 2023. Elders in dit nummer kunt u hier meer over lezen. Een aantal van de auteurs van dit nummer zijn bij dit onderzoeksproject betrokken, ofwel als onderzoeker ofwel als belanghebbende. Zo vormt deze *Handelingen* een allereerste proeve van dit project.

Vanwege de aard van het onderwerp en vanwege de beperkte beschikbaarheid van praktisch-theologisch onderzoek naar racisme en slavernijverleden, kent dit nummer een intra- en interdisciplinaire benadering. Er zijn bijdragen uit de kerkgeschiedenis, de religiewetenschappen, de geschiedenis en cultuur uit Caribisch perspectief, de oecumenica en de antropologie. Ook hebben we, om verschillende stemmen aan het woord te kunnen laten, voor het eerst twee Engelstalige artikelen in *Handelingen* opgenomen, erop vertrouwend dat de lezers hiermee uit de voeten kunnen.

Reparatie en vernieuwing

De doorwerking in het heden en de omgang met dit verleden met het oog op vernieuwing van kerk, theologie en samenleving staat in dit nummer centraal. De focus van deze special ligt daarom op vragen rond verzoening en reparatie.

Wat betreft dit laatste is het uitgangspunt de stelling van de door Rose Mary Allen in haar artikel aangehaalde Surinaamse historicus Leo Balai, dat het bij reparatie voor slavernij om drie aspecten gaat: de erkenning dat er leed en schade is veroorzaakt, de noodzaak van

excuses aan de nakomelingen van de tot slaafgemaakten en ten slotte het belang van schadeloosstelling of compensatie (Balai 2016). Dit laatste wordt in dit nummer zowel opgevat als herstelbetalingen of als herstel van relaties.

Van verzoening geef ik hier geen definitie; het theologisch verstaan ervan is echter van groot belang voor de omgang met slavernij en racisme, zoals uit verschillende bijdragen naar voren komt.

Bij de definitie van racisme wil ik in deze inleiding wel iets langer stilstaan, omdat inzicht in de complexiteit ervan kan helpen bij het lezen van de verschillende bijdragen. De auteurs hebben een samenvatting van onderstaande tekst vooraf onder ogen gehad en er groten-deels hun instemming mee betuigd. Hoewel de tekst voor mijn rekening is en vanuit mijn perspectief als witte theoloog is geschreven, kan onderstaande wel worden beschouwd als een door de auteurs gezamenlijk gedragen uitgangspunt van deze *Handelingen*.

Racisme

De term racisme is van vrij recente datum. Het verwijst naar altijd omstreden discoursen over zwart en wit. De term zelf dateert uit de jaren zestig van de twintigste eeuw. Daarvoor sprak men veelal over 'het rassenvraagstuk' of 'ras-sensdiscriminatie'. De term racisme veronderstelt de afwijzing van het begrip 'ras'. Ras – als een categorie waarin kleur, lichaamsbouw en diverse andere sociale en psychische eigenschappen worden gecombineerd – bestaat niet. Mensen delen het overgrote deel van hun genetisch materiaal met elkaar en eigenschappen als kleur, muzikaliteit, intelligentie etc. worden niet in raciale pakketten overgedragen, maar individueel. Het oude begrip ras vermengt

biologische, sociale en culturele invloeden en voorziet die bovendien van een moreel geladen hiërarchie (Appiah 2018, 121-122). Wie nog wel in termen van ras over zichzelf en anderen spreekt, continueert bewust of onbewust wit superioriteitsdenken. Racisme dus.

Institutioneel en systemisch

Maar racisme is zeker niet alleen een zaak van gedachtes of overtuigingen. In het dagelijks leven betreft het vooral ongelijkheid op tal van terreinen. We kennen de cijfers uit Noord-Amerika, waar Afrikaanse Amerikanen bijna drie keer zoveel kans hebben om door politiegeweld om het leven te komen dan witte Amerikanen (website *mapping violence*), maar ook in Amsterdam hebben mannen met een migratieachtergrond bijna twee keer zoveel kans om door de politie te worden aangehouden dan witte mannen (website *controltdelete*).

In het eerste Europese onderzoek naar gezondheidsverschillen toonde Umar Ikram in 2016 aan dat mensen van kleur veel discriminatie ervaren en daardoor meer last hebben en zullen krijgen van psychiatrische klachten en hart- en vaatziekten. Jongeren met een niet-westerse naam ervaren discriminatie en racisme bij het zoeken naar stageplekken (Andriessen 2021) en werk (SCP 2010 en 2020). In Nederland legde de Belastingdienst lijsten aan met mensen met een niet-westerse achternaam, die vervolgens met grote achterdocht werden bejegend. Dit had grote gevolgen voor vooral alleenstaande ouders van kinderen, die vaak onterecht grote sommen moesten terugbetalen en daardoor in grote persoonlijke problemen kwamen; sommigen verloren hun baan, hun huis en in sommige gevallen werden hun kinderen uit huis geplaatst (Lammers 2022).

Om duidelijk te maken dat racisme niet alleen over opvattingen gaat, maar in de instituties van onze samenleving verankerd is, wordt sinds de jaren zeventig van institutioneel racisme gesproken. De term systemisch racisme, die de laatste jaren is opgekomen, is hieraan verwant; deze verwijst naar de dieperliggende economische, politieke en sociale structuren die met zich meebrengen dat mensen van kleur slechter worden behandeld, minder kansen krijgen en vaker met uitsluiting worden geconfronteerd. Wie wit is gaat eenvoudigweg gemakkelijker door het leven en wordt met

> **Angst wordt vaak benoemd als het belangrijkste struikelblok voor verzoening**

minder problemen geconfronteerd. Wie wit is, is kortom in onze samenleving geprivilegieerd.

Angst wordt vaak benoemd als het belangrijkste struikelblok voor verzoening. De angst van wit en zwart is echter niet dezelfde. Witte mensen zijn bang voor de andersheid van de ander, terwijl zwarte mensen bang zijn dat hun kinderen geconfronteerd worden met vernedering, dat ze geen baan krijgen of zelfs dat ze 's avonds niet thuishouden. De zwarte dichter en feministe Audre Lorde beschreef deze verschillen in een brief aan een witte feministische theologe, Mary Daly, en concludeert: 'within the community of women, racism is a reality force in my life as it is not in yours. [...] Beyond sisterhood, is still racism' (Lorde 1984, 70).

Wiens probleem?

Betekent dit dat racisme vooral een probleem van zwarte mensen is? Het antwoord is ja en

nee, en dat brengt me bij een ander aspect van racisme, dat niet te scheiden is van de beide voorafgaande, maar wel apart benoemd moet worden. Racisme gaat over de verhalen die je met je meedraagt en die je persoonlijkheid en identiteit vormen. Het gaat over de vraag of jouw verhaal en ervaring wordt erkend en serieus genomen in de samenleving.

De Franse psychiater Frantz Fanon analyseerde in zijn boek *Peau noire, masques blancs* de gevolgen van uitsluiting voor zwarte mensen, namelijk gevoelens van schaamte, zelfhaat en minderwaardigheid. Samen met de reële struikelblokken en krenkingen in het dagelijks leven, maakt dit racisme tot een probleem van zwarte mensen. Toch is vaak gezegd dat racisme een wit probleem is, omdat witte mensen aan de wortel ervan staan.

Fanon stelde dat wit en zwart beide zijn opgesloten, of misschien beter: ingekapseld in hun kleur. Racisme is niet alleen een wit probleem in termen van schuld en verantwoordelijkheid, maar ook wat betreft zelfbeeld en perspectief. Wie wit is heeft namelijk zelden toegang tot de vele verschillende zwarte perspectieven op de werkelijkheid. In een televisieoptreden in 1963 zei de zwarte Amerikaanse schrijver James Baldwin: 'De meeste mensen die ik ken hebben niets tegen zwarten. Dat is het punt niet. Het probleem is apathie en onwetendheid. Dat is de prijs van segregatie, dat is segregatie: dat de witte niet weet hoe de zwarte leeft, terwijl de zwarte wel weet hoe de witte leeft. Je kunt wel zwarte collega's en schoolkameraden hebben, maar als je niet bij hen thuiskomt, leef je in een andere werkelijkheid. Witte mensen ontkennen het bestaan van die werkelijkheid.'

Dit impliceert dat wie wit is niet of nauwe-

lijks toegang heeft tot een deel van de eigen geschiedenis, en dat bedoel ik letterlijk: de geschiedenis van de kinderen uit gemengde relaties die steeds als zwart werden uitgesloten van de op die manier zuiver gehouden witte gemeenschap, maakt geen deel uit van het witte perspectief op de wereld. De kinderen van zwarte tot slaaf gemaakten en witte slavenhouders werden altijd als zwart gezien en ook nu worden kinderen uit gemengde relaties nooit als wit gezien. Het zelfbeeld 'wit' is daarom in zichzelf al problematisch. Het draagt bij aan het voortleven van beelden van zwart als slecht,

> Zwarte mensen moeten zichzelf voortdurend definiëren, herdefiniëren en verhouden tot de labels die anderen aan hen geven.

vuil, primitief, immoreel enzovoort. Fanon sprak in dit verband van 'het geheel van vooroordelen, mythes, collectieve houdingen van de dominante groep' (Fanon 1952, 172). Samuel Lee spreekt in zijn bijdrage aan dit nummer van symbolisch racisme, dat verwijst naar soms subtiele negatieve culturele uitlatingen over mensen van kleur (Vanhoutte 2009, 4).

'wit' en 'zwart'

De termen wit en zwart beschrijven nooit een objectieve en evenmin een biologische werkelijkheid, maar altijd de verhouding tot de werkelijkheid zoals wij die interpreteren en vormgeven. Het zijn ideologisch en politiek geladen termen. 'Zwart' en 'wit' verwijzen naar geconstrueerde identiteiten, waarin een beladen geschiedenis van uitsluiting en verschil is neergeslagen. Desondanks gebruiken we deze termen in deze special. Het ingewikkelde van

racisme is dat het verschillen verabsoluteert en nabijheid ontkennt, maar dat zowel deze nabijheid als haar ontkenning geleid heeft tot zeer reële verschillen en werkelijkheden, die overigens op hun beurt ook weer vaak genegeerd worden. Als ik deze problematiek wil adresseren, kan ik er niet omheen de termen wit en zwart te gebruiken; zij verwijzen echter niet naar een biologische, maar naar een sociaal-politieke werkelijkheid.

Het is daarom geen wonder dat er steeds nieuwe benamingen gezocht worden voor met name de 'zwarte' groep. In onze samenleving verraadt de terminologie die je gebruikt waar je staat: spreek je van buitenlanders, gebruik je het vermaledijde N-woord, zeg je mensen met een migratieachtergrond, mensen van kleur etc. Niet alleen worden met deze termen zeer verschillende groepen op een hoop gegooid, met als enige overeenkomst dat ze afwijken van het witte perspectief, ook wordt de identiteit van deze zeer diverse groepen op deze manier als instabiel gekenschetst. De witte identiteit verschijnt daarentegen als stabiel en onprobleematisch.

Toen de Amsterdamse journaliste Sunny Bergman voor haar documentaire 'Wit is ook een kleur' mensen op straat benaderde met de vraag: 'Hoe is het om wit te zijn?', kreeg ze reacties die varieerden van niet-begrijpend, lacherig en boos. Het werd als zeer ongemakkelijk ervaren. Zwarte mensen krijgen deze vraag dagelijks in tal van vormen voorgelegd. Zij moeten zichzelf voortdurend definiëren, herdefiniëren en verhouden tot de labels die anderen hen geven. Je niet bezig hoeven houden met de vraag wie je bent, is een privilege dat is voorbehouden aan degene met een dominante positie.

Racisme gaat kortom altijd over beeldvorming en identiteit, zowel van zwart als van wit. Het is een onderwerp dat onmogelijk van bovenaf of buitenaf besproken kan worden; iedereen heeft al een – al dan niet bewust gekozen – positie. Racisme roept de vraag op of we de beelden die we van onszelf en van anderen hebben meegekregen, reproduceren en actualiseren, of dat we ze kritisch analyseren en werken aan nieuwe beelden.

De bijdragen

De auteurs in dit nummer zijn langdurig betrokken bij de thematiek van racisme en slavernij, persoonlijk, academisch en/of kerkelijk. Zij werpen met hun bijdragen vragen op, die gelezen kunnen worden als impulsen voor een theologie van verzoening en reparatie in een context van racisme en slavernijverleden.

In de eerste drie bijdragen ligt het accent op historische perspectieven, waarbij het steeds gaat om de doorwerking van het slavernijverleden vandaag. De vier daaropvolgende artikelen richten zich meer op de omgang van wit en zwart in kerk en samenleving.

We beginnen dit themanummer op een plek waar slavernij door Nederland daadwerkelijk plaatsvond: Rose Mary Allen schrijft over de huidige maatschappelijke discussies omtrent slavernij en slavernijverleden binnen de Curaçaose samenleving. Afgezien van het feit dat dit artikel veel informatie over de Nederlandse koloniale geschiedenis bevat, geeft het ook inzicht in de vraag wat het betekent om met het slavernijverleden om te gaan in een kleinschalig samenlevingsverband, waar ontwikkelingen die historisch ontstaan zijn ook nu nog voortbestaan, zij het in andere vormen.

Voor welke uitdagingen stelt dit en welke lessen kunnen worden geleerd als het gaat om herstel en genoegdoening?

Ondergetekende herinnert aan eerdere oecumenische discussies en praktijken rond het thema herstelbetalingen en stelt de vraag wat met name diaconale organisaties en fondsen hieruit kunnen leren over de diaconale dynamiek van geven en ontvangen. Daarbij gaat het om commitment, de overdracht van macht en de waarde van ongemak.

Annette Merz, George Harinck, Rose Mary Allen en Martijn Stoutjesdijk introduceren het onderzoeksproject 'Church and Slavery in the Dutch Empire: History, Theology and Heritage'. Zij schetsen de aanleiding, vraagstelling en opzet van het project, dat de doordenking van vooral het protestantse slavernijverleden beoogt.

Hoe leven West-Afrikanen in Amsterdam met dit verleden en het mede hieruit ontstane racisme? Samuel Lee deelt zijn ervaringen als pastor in Afrikaanse gemeenschappen.

Amisah Bakuri adresseert vervolgens het thema van inclusie in de Nederlandse kerken. Haar onderzoek onder kerkelijk betrokkenen van kleur wijst uit dat er nog veel huiswerk op het bord van de kerken ligt.

Als een van de weinigen in dit nummer schrijft Anthony Reddie expliciet vanuit een praktisch-theologisch perspectief: hij beschrijft het door hem ontwikkelde participatieve model van zwarte theologie en laat zien hoe juist witte theologiestudenten getraind kunnen worden om samen met zwarte christenen op te staan tegen racisme.

Het nummer besluit met een gesprek over verzoening tussen witte en zwarte christenen

in de praktijk. Rhoïnde Doth en Andreas Wöhle laten zien hoe de kerken zelf plaatsen kunnen zijn waar het slavernijverleden wordt verwerkt. Zij bieden zo handvatten aan anderen, die een proces van verzoening en reparatie op gang willen brengen. <

Literatuur

- Andriessen, Iris, e.a. (2021). *Kansen op de stagemarkt. Onderzoek naar objectief vastgestelde en ervaren stagediscriminatie in het mbo in Utrecht*. Amsterdam: Verwey Jonker Instituut.
- Appiah, Kwame Anthony (2018). *The Lies that Bind: Rethinking Identity*. London: Profile Books.
- Balai, Leo (2016). Roots en Reparations; over de verwerking van het slavernijverleden. *Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis*. Jaargang 35, 328-335.
- Fanon, Frantz (1952). *Peau noire, masques blancs*. Paris: Editions du Seuil.
- Hondius, Dienke, e.a. (red.) (2018). *Gids Slavernijverleden Amsterdam. Slavery Heritage Guide* (tweede uitgebreide editie). LM Publishers: Volendam.
- Ikram, Umar (2016). *Social determinants of ethnic minority health in Europe*. PhD-thesis. Academic Medical Center, University of Amsterdam, the Netherlands, 2016. Available at: <https://dare.uva.nl/search?identifier=f209d712-f5d2-4d4c-8a6b-4b50d43e891c> (geraadpleegd 11.8.2022).
- Lammers, Esther (2022). Voor het eerst geeft het kabinet het toe: er was sprake van institutioneel racisme bij de fiscus. 'Pijnlijk'. *Trouw*, 30.5. <https://www.trouw.nl/cs-b2737eff> (geraadpleegd 11.8.2022).
- Lorde, Audre (1984; 2007). Letter to Mary Daly. In: *Sister Outsider*. Berkely: Crossing Press.
- Sociaal Cultureel Planbureau 2010. *Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests*.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2020). *Ervaren discriminatie in Nederland II*.
- Vanhoutte, B., e.a. (ed.) (2009). Van ethnocentrisme tot symbolisch racisme. Over conceptuele en methodologische keuzes in het meten van etnische vooroordelen. In: Mark Elchardus en Jessy Siongers, *Vreemden: naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme*. Tiel: Lannoo, 39-60. <https://mappingpoliceviolence.org/> (geraadpleegd 10.8.2022).
- <https://controlealtdelate.nl/articles/etnisch-profileren-in-amsterdam> (geraadpleegd 10.8.2022).

TIPS BIJ HET THEMA

• **Tentoonstelling Kerken & Slavernij**

Rondom deze reizende expositie worden allerlei activiteiten, zoals lezingen en wandelingen georganiseerd.

- Evangelische Broedergemeente Rotterdam – t/m 10 april
- Protestantse Gemeente Groningen – 4 t/m 10 juni
- Lutherse Kerk Zwolle – 13 juni t/m 7 juli
slavernijferenis.com/reizende-tentoonstelling-waar/

• **Studiemiddag 'Slavernij en Reformatie'**

Over slavernij in het denken van de Reformatie. *Donderdag 23 maart, Theologische Universiteit Kampen|Utrecht.*

• **Debatavond 'Slavernijverleden en de kerken'**

Georganiseerd door de Werkgroep Heilzame Verwerking Slavernijverleden voor Wit en voor Zwart. *Dinsdagavond 9 mei in Amsterdam, locatie nog onbekend.*

• **Symposium 'Kerk en slavernij'**

Raad van Kerken en het onderzoeksproject 'Kerk en slavernij' van de Protestantse Theologische Universiteit over de betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid van kerken in de slavernij. *Donderdagmiddag 1 juni, Domkerk, Utrecht.*

• **Nationale herdenkingsdienst slavernijverleden**

Georganiseerd vanuit de Raad van Kerken. *Vrijdagavond 30 juni, Nieuwe Kerk, Amsterdam. raadvankerken.nl*

• **1 juli: Ketj Koti**

Activiteiten door het hele land, in het bijzonder in het Oosterpark, Amsterdam.

• **Podcast**

nporadio1.nl/podcasts/de-ongelooflijke-podcast/82199/118-de-geschiedenis-van-slavernij-en-de-immense-rol-van-religie-met-martijn-stoutjesdijk-en-stefan-paas

• **Symposium 'In Christus vrij'**

Georganiseerd door de Nederlandse Zendingraad: 'In Christus vrij – verbonden met elkaar. Bijbelse en missiologische perspectieven'. Met prof.dr. Esther Mombo en dr. Usha Reifsnider. *24 maart, 14.00-17.00, Landelijk Dienstencentrum Utrecht. zendingraad.nl/agenda/item/nzr-symposium-in-christus-vrij/*

